

Dr DRAGOLJUB JOVANOVIĆ
PROFESOR BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

SOCIALNA STRUKTURA SRBIJE

PREDAVANJE DRŽAVNO
U ENGLJSKO-AMERIKANSKO-JUGOSLOVENSKOM
KLUBU U BEOGRADU

BEOGRAD

Narodna Štamparija, Poenkareova ul. 24 – Telefon 24-334

1932

Nema valjda zemlje interesantnije za sociološko ispitivanje od Srbije u onome okviru u kome se ona nalazila pre balkanskih ratova. U tim granicama, ona, reklo bi se, čini jednu celinu koja se po svojim osobinama razlikuje od svih južnoslovenskih pokrajina koje je okružuju. Ma odakle ulazio u Srbiju, čovek nailazi na jedno novo društvo; svet je sličan onome koji se nalazi u pokrajini iz koje dolazi, pa ipak različit. I po geografskom reljefu, i po ljudima koji Srbiju naseljavaju, i po društvu koje je tu stvoreno, kao i po državi koja se na tome terenu za 100 godina izgradila, Srbija predstavlja nešto naročito. Primera takve zemlje, takvog društva i takve države nema nigde u Evropi. Zemlja brdovita i pitoma; ljudi smeli i umereni; društvo uznemireno i ujednačeno; država seljačka sa modernim težnjama. Sve to opravdava da se govori o jednome sociološkom fenomenu koji bi se mogao nazvati „fenomen Srbija“.

I.

Prva i bitna karakteristika srbijanskog društva jeste da je ono postalo doseljavanjem iz okolnih južnoslovenskih krajeva. Srbija je jedna *imigrantska* oblast. Ako bi se tražilo neko poređenje u svetu, onda bi se ona mogla porediti samo sa Amerikom ili sa Australijom. Kao ove, Srbija je naseljena brzo, i čak brže; njeno društvo je staro svega sto do stopedeset godina. Sama oblast kao da je stvorena za imigraciju i za jednu doseljeničku državu Južnih Slovena. Po svojim prirodnim granicama, po geografskom reljefu, po klimi i kulturama, po svome političko-geografskom položaju, kao i po tome što je odozgo do dole presečena jednim svetskim drumom, Srbija je odista bila predodređena za imigraciju najborbenijih i najizdržljivijih ljudi iz zapadnih i južnih krajeva, i da služi kao pribežište za doseljenike i begunce sa severa i sa istoka.

Srbija je, može se reći, *ograđena prirodnim granicama* sa svih strana. Na severu se graniči velikim rekama Savom i Dunavom, skoro neprohodnim pre sto godina; sa istoka Timokom i Starom planinom; sa juga ograncima Kopaonika i Rogozine, Golije i Javora, rekom Uvcem, i onda na zapadu Drinom, sve do utoka u Savu. Na Drini kao i na Uvcu i na Timoku, doseljenici su uvek mogli naći prelazna mesta, jer narod kaže: „Svaka voda ima broda“. Kroz velike planine na jug takođe se moglo ući u Srbiju, jer se nekoliko reka, naročito Južna Morava, Ibar i Uvac, probijaju na sever. Ali to su uski klanci, u kojima se često nalaze visoke poprečne pregrade: njih reka sa velikom mukom obilazi. I na brodovima, i u Ibarskoj, Končuljskoj i Sićevačkoj klisuri, lako je bilo stanovnicima Srbije da kontrolišu ko ulazi unutra. Može se misliti da su oni puštali uglavnom samo onoga koga su hteli da prime. Ni neprijateljskim vojskama nije bilo lako da prodiru u tu prirodnu tvrđavu. Ništa danas nije zanimljivije nego obnoviti onaj put koji su doseljenici, – iz Bosne i Hercegovine, iz Crne Gore i iz Metohije, iz Sandžaka i sa Kosova, – pravili kroz te kanale, bežeći ispred neprijateljskog zuluma ili tražeći bolju pašu svojim stadima i sigurnije naselje za svoju čeljad. Zvornik na Drini, Priboj, Kokin Brod na Uvcu severno od Nove Varoši, kanal kod Javora dolazeći iz Sjenici i sa Peštera, Ibarska klisura od Novog Pazara, Končuljska klisura za doseljenike s Ovčeg Polja i sa Pčinje, Sićevačka klisura kod Pirota i prelazi na Timoku, – sve su to tačke na kojima su stari doseljenici prelazili u Srbiju. Na tim tačkama, vođene su često krvave borbe: ne samo sa Turcima, nego svakako i sa pravoslavnima koji bi sa suvišnim pretensijama dolazili u novu zemlju.

Imigraciju je olakšalo to što je, geološki i geografski, Srbija sastavljena iz svih *elemenata balkanskog reljefa*. Svaki doseljenik, – dolazio sa severa ili sa juga, sa zapada

ili sa istoka, – mogao je naći u Srbiji kraj koji bi ličio na njegovu postojbinu. Stočari sa zapada, iz Hercegovine, Bosne i Crne Gore, našli su u zapadnome i jugozapadnom delu Srbije planine slične onima koje su napustili. Slične, ali ne istovetne: manjega obima, skladnije, pitomije. Zemljoradnici sa juga i sa istoka, našli su u Moravskoj Dolini i u Podunavlju, kao i pored Timoka, plodne ravnice potrebne njihovom zanimanju. I rumunski stočari, Vlasi, kao i neki nomadi Aromuni (Cincari) sa juga, mogli su u Homoljskim i u drugim planinama Istočne Srbije naći povoljan teren za svoj stočarski život. Svaki se mogao osećati u Srbiji po malo kao kod svoje kuće. Bez preterano velikih koje nalazimo u Crnoj Gori, bez neprohodnih šuma koje odlikuju Bosnu, bez veličanstvenih lepota Hercegovine, – Srbija je isto tako lišena basnoslovne plodnosti Vojvodine i blage klime Maćedonije, a nema ni čarolija Jadranskog mora. Ali Srbija je, u naknadu za to, sva pitoma, harmonična. U njoj je sve svedeno na skromniju meru, ali je zato talasasta, sva u lugovima, u prisojnim brežuljcima, u malim kotlinama, sa mnogo vode, sa dosta šume, i daje mogućnosti za skoro sve kulture osim onih koje odlikuju jadransko i solunsko primorje. Je li čudo onda što se doseljenici neobično brzo svikavaju na novu postojbinu i što, – kao malo koji emigranti u čitavom svetu, – ne osećaju nikakvu nostalgiju za „starim krajem“? Nigde nećete naći Srbijanca koji bi izrazio želju da se vrati u Crnu Goru ili Hercegovinu, u Bosnu ili Južnu Srbiju, i ako svaki od njih tačno zna odakle su se doselili njegovi stari. Priroda samoga zemljišta, slična u miniaturni terenima koje su ti doseljenici napuštali, u velikoj meri objašnjava oduševljenje koje svi Srbijanci imaju za svoju zemlju. Kad putuju u inostranstvo, i naiđu na kakvu pitomu, talasastu i harmoničnu sredinu, oni će često reći: „Ovo je kao Srbija“.

Od presudnoga značaja za obrazovanje srbijanskoga društva i jedne nove države na ovome zemljištu jeste nesumnjivo njegov *granični položaj*. Srbija se nalazi na granici dvaju carstva koja su suprotna po svemu, koja predstavljaju dve civilizacije, dva sveta u neprestanoj borbi. Katolička i zapadnjačka Austrija s jedne, i muslimanska i istočnjačka Turska s druge strane, nekoliko stotina godina delile su međan preko glave i preko leđa stanovništva koje je živelo u Srbiji. Na tome nesigurnom i uvek uznemirenom terenu nije se zacelo mogla stvoriti nikakva stalna civilizacija, nije se moglo useliti nikakav društveni i državni red. Ali zato su se tu stekli i održavali samo durašni i izdržljivi ljudi, „kadri stići i uteći“. Preseljavanje preko Dunava i Save, kao i preko Drine, bilo je vrlo često, i istorijski spomenici svedoče da je Srbija u toku trista godina bila praznjena i naseljavana nekoliko puta. Graničari uopšte imaju jedan poseban mentalitet, i u tome pogledu Srbijanci se zacelo odlikuju od svih ostalih Južnih Slovena. Oni imaju svu dinamiku, svu nestrpljivost i dovitljivost, isto tako svu bezobzornost i često neskrupuloznost sveta koji mora da opstane, da se odbrani i da ide napred. To su uočili stanovnici iz drugih pokrajina, pa čak i Crnogorci i Hercegovci, koji bi kao gorštaci trebalo da budu dinamičniji i borbeniji od Srbijanaca. Graničan karakter Srbije učinio je da su ovi ljudi otporniji u odbrani i odlučniji u napadu, naoružani svima sredstvima koja mogu dovesti do uspeha u životnoj borbi. Oni su zbog toga i manje disciplinovani, manje sređeni i manje sposobni za trajne i sistematske napore. Znajući da uvek u krajnjoj teškoći mogu naći izlaza i spasa preko granice, oni su smelo terali stvari do kraja, mesto da, kao obični primitivci, beže ispred prve veće opasnosti, ili da se, kao pitomi zemljoradnici, sagibaju pokorno pred nadmoćnom silom.

Da bi se stvorila država, bilo je potrebno more. Sve države postale su na moru ili na primorju. Srbija je za Balkansko Poluostrvo ono što je Srednja Evropa ili Daleki Zapad

za Ameriku: zemlja kontinentalna. I tu se država mogla stvoriti samo blagodareći tome što je zemlja skroz presečena jednim *velikom svetskim drumom*, koji spaja Evropu sa Azijom, drumom koji vodi iz Beča u Solun i Carigrad. On zamenjuje more, koje rađa gradove i države. Moravska Dolina nije mogla uvek biti samo prolazište za vojske i trgovce. Ona je morala postati kičmom jedne nove države. Tu je mešanje stanovništva iz raznih balkanskih zemalja izvršeno najpotpunije. Tu su se stvorili glavni gradovi Srbije. Tuda je prošla prva željeznička pruga. Odatle su se granali, levo i desno, putevi za Negotin na Dunavu, za Zaječar na Timoku, za Valjevo i Šabac, za Čačak i Užice.

Za razliku od drugih imigrantskih zemalja i država, Srbija je *naseljavana pod naročito povoljnim uslovima* i na osobit način. Otkidanje od rodnog kraja obično je vrlo bolno i izaziva teške duševne potrese. Emigrant je redovno čovek koji raskida sa svojom prošlošću i sa starim vezama, kadar za svaku avanturu, gotov da živi u novim prilikama i uglavnom onespoban za vraćanje u stare prilike. To je čovek preduzimljiv, ali sa jednom tragičnom crtom u karakteru. Ili je pak čovek potpuno preporođen i vraćen u prethodne stadijume duhovnog i duševnog života, tako da predstavlja podmlađen život jednoga starog naroda. Takav je slučaj sa Amerikancima, a takav je isto slučaj sa ljudima koji danas odlaze u Ameriku kao u jedno već formirano društvo. Sam prelazak preko okeana obavlja se odjendom, bez odmora i bez etapa. Čovek, kao topovsko đule bačeno sa jedne obale Atlanskog Okeana, iz Hvara, ili Kalea, iz Londona ili Portsmauta, pada na drugu obalu okeana, u jedan potpuno novi svet. Isti je slučaj sa ljudima koji danas idu u kolonije. Iseljavanje biva pojedinačno, individualno, i na novome terenu svako ima da vodi borbu sâm protivu svijetu. Otuda se među ljudima razvija nemilosrdna borba, kao kod kopača zlata u Čaplinovom filmu, borba do istrebljenja. Razvija se individualizam, a kao njegov plod izgrađuje se kapitalističko društvo sa svima njegovim posledicama.

U Srbiji, naseljavanje se vršilo pod sasvim drukčijim uslovima. Otkidanje od staroga kraja obavljalo se neobično povoljno za stvaranje novoga društva. *Iseljavanje* je bilo *lagano*, po tempu stada su pasla, i po etapama koje su često trajale po nekoliko godina, pa i čitave decenije. Retko bi se ko krenuo dok ne bi od svojih rođaka imao izveštaj da je tamo dobro i da se živi sigurnije, bolje i lakše. Niko se nije iseljavao sâm, već su redovno išle čitave zadruge, pa i čitava bratstva, ne prekidajući porodičnu i ekonomsku vezu, ne menjajući znatno ni sam način života. Veza sa starinom očuvana je bolje nego kod evropskih emigranata, a veza sa svojim nikada ne prestaje. Duševnom i društvenom kontinuitetu možda je još najviše doprinelo to što su se doseljenici duže vremena zadržavali u Sandžaku i na Kosovu, koji predstavljaju na neki način predsoblje Srbije. Ni Sandžak ni Kosovo nisu matice starih naselja, kao Hercegovina, Crna Gora ili Mačedonija: to su u najvećoj meri naseljničke oblasti, slične Srbiji, koje nisu imale dovoljno uslova da postanu definitivna staništa i okviri za neku državu. Srbija je, videli smo, imala tih uslova, i zato se u njoj obrazovalo jedno novo društvo i stvorila država. Najzad, samo naseljavanje se vršilo na naročit način. U novu sredinu doseljenici se ne utapaju, jer ovde nema ni velikih gradova ni organizovanih sela. Oni ostaju izdvojeni, na prisojnim padinama i na vrhovima šumovitih brda. Izolovani su jedni od drugih, ali ta izolovanost nije individualna, kao u Americi i u velikim gradovima, već je kolektivna, porodična, zadružna.

Ovaj način naseljavanja učinio je da srbijansko društvo dobije izvesne specialne osobine. Srbija nema patriarhalnost Crne Gore i Hercegovine. Ona nema arhaičnost i kulturnu središnjost Mačedonije. Ona ne poznaje stroge regule u društvenom i

ekonomskom životu, kao ni veliku porodičnu i plemensku tradiciju koju poznaju ove matice ljudstva. Ali ona nema ni evropskog i američanskog individualizma, nema velikih gradova sa fabrikama i najamnim radništvom. Srbijansko društvo ne poznaje onu usamljenost koja odlikuje velikovaroški život i koja dovodi do očajanja i do samoubistva. Ni kolektivnog duha patrijarhalnih, ni egoizma arhaičnih i modernih sredina. Srbija ima, – i to je njena bitna odlika, – neobično razvijen *porodični partikularizam*. Nigde veza među članovima jedne porodice nije tako velika kao u Srbiji. Za „svoje“ se živi i umire. Veza sa „svojima“, čak i kad su oni ostali na selu, održava se vrlo živo. Vremenom se krvna zadruga raspala, ali je porodica ostala. Mnogi seljački sinovi i seljaci odselili su se u grad, postali trgovci, zanatlije, činovnici, ali nisu prekinuli sa svojima na selu. To nije veza sa zemljom, sa selom i seljaštvom, već sa svojima, sa rodbinom, sa braćom: njih treba takođe dovesti u grad i dati im sve povlastice koje pruža državna služba ili lakši gradski posao. Otuda srbijansko društvo ima jedan demokratski izgled, koji lako i brzo pada u oči ljudima sa strane. U stvari, to nije demokratski duh jednog organizovanog društva, već pre familijarna povezanost ljudi koji se jedan po jedan istiskuju na površinu i izvlače jedni druge.

U svakom slučaju, lagano i etapno prelaženje iz staroga u novi kraj, – koji puno liči na stari, a bezbedniji je i pitomiji, – tragom preteča koji su se već namestili, u porodičnim i zadružnim grupama koje se naseljavaju izolovano, učinilo je da se, za manje od sto pedeset godina, u Srbiji stvorilo jedno novo društvo, dovoljno samo sebi, bez nostalgije za starim krajem i sposobno za progres.

II.

Pored zemlje, glavno bogatstvo Srbije jesu ljudi koji su u njoj naseljeni. Oni predstavljaju možda najbolji ljudski material koji se može naći na Balkanskom Poluostrvu i jedan od najboljih u Evropi. Srbija nema prirodnih bogatstava drugih nekih zemalja. Nije ona ni jako naseljena. Imalo je momenata koja je bila skoro ispražnjena. Posle seobe pod Arsenijem Černojevićem (1690) i za vreme austriske vladavine (1717–1739), ona je imala vrlo malo stanovnika. U beogradskom pašaluku računa se da je tada bilo svega 50–60 hiljada stanovnika. Jedine varoši bile su Beograd, Niš, Šabac i Užice. Nešto ljudi bilo je u Moravskoj Dolini i oko manastira. Tek u toku XVIII veka počeli su navirati doseljenici u masama. Oni su dolazili uglavnom sa juga i sa zapada, manje sa istoka. Pretežno su bili stočari iz dinarskih planina, manje zemljoradnici iz južnih krajeva. Od tih ljudi, pomešanih među sobom i sa nešto staroga stanovništva, pomešanih među sobom i sa nešto staroga stanovništva, stvoreni su Srbijanci, nov element sa prilično ujednačenim osobinama.

Značajno je da *nije bilo doseljavanja ni sa krajnjeg Juga ni sa krajnjeg Zapada*. Te oblasti, primorske i jedna i druga, odlikuju se toplom klimom koje u Srbiji nema. Ispod Demir-kapije malo je ko doseljen u Srbiju. Isto tako nema doseljenika ni sa krajnjeg Zapada, koji se odlikuje kršnim i golim terenom, bez vode i bez šuma. U Srbiju su se doseljavali ljudi iz šumskog, travnog i zelenog pojasa, bogatog vodom, koji najviše liči na prirodne uslove u Srbiji. U društvenom pogledu, doseljenici su iz patrijarhalnog, stočarskog i plemenski organizovanog bližeg Zapada i Juga, a ne iz arhaičnog klasičnog, ratarskog i zbijeno naseljenog daljeg Zapada ili Juga.

Pored sveg mešanja, koje se za poslednjih sto godina vršilo, još i danas u Srbiji razlikujemo u glavnom *dva tipa ljudi*. Granica je Kopaonički venac na desnoj obali Ibra, pa onda Temnička brda i Gledičke planine u onom kutu između Zapadne i Velike Morave i najzad, ispod samog Beograda, Kosmaj. Istočno od te linije, naselili su se oni koji su došli sa Juga, odnosno sa Istoka i Severo-Istoka. Zapadno od te linije nalaze se doseljenici iz Hercegovine, Bosne i Crne Gore. To su stočari koji su, neposredno ili u većim ili manjim etapama, prelazili Drinu, Uvac ili klance Javora zauzimajući kraj što se obično naziva Šumadijom. To su oni ljudi koje Cvijić zove *Dinarcima*. Naseljenici po planinama, oni su bili i dugo su ostali stočari, ratnici i kiridžije. Civilizacija u kojoj su oni živeli jeste patriarhalna. To su ljudi prirodno jaki, krepki, sveži i istoriski mladi. Oni se nisu trošili, jer nisu nikada mnogo radili. Njihova veza sa prirodnim elementima vrlo je živa. Teškoće koje je svaki lično imao da savlađuje, izoštrile su u njima duh kao što su očvrsle telo. Izolovani u divljini, oni su željni susreta sa ljudskim bićem. Nastanjeni u velikim zadrugama, koje su udaljene jedne od drugih i upućene na svoju vlastitu proizvodnju i na zadovoljenje svojih potreba u kući, oni imaju retko razvijeno osećanje porodične solidarnosti. Njihova izolovanost ne isključuje simpatična osećanja i prema drugim ljudima, naročito prema strancima. Otuda čuvena gostoljubivost tih stočara, koji su uvek gotovi da sve iznesu pred „putnika i namernika“. Porodično ognjište nikad se ne gasi, jer je mnogo čeljadi u kući i oko kuće, a i za gosta se uvek mora naći nešto. Ovi prosti ljudi odlikuju se nekom neobičnom dostojanstvenošću koja čini da su mnogi u njima videli potomke staroga srpskog plemstva. U stvari, oni plemstva nemaju: poslednji tragovi srednjevekovnog feudalizma među njima su iščezli. Ali ovde ne može biti reči ni o kakvoj demokratiji, jer ova znači jedno određeno društveno uređenje, sistematski i svesno ustanovljeno. Ono što je bitno kod ovih ljudi, jeste ustanova *zadruga*. U njenom krugu oni izgrađuju svoju individualnost, ali baš zbog njene stroge patriarhalne organizacije niko se ne može nezavisno i potpuno nesmetano razvijati. Zadruga garantuje svakome opstanak i odbranu, ali ga u isto vreme sprečava da ide izvan okvira njenih pravila. Ako su ovi emigranti, – napuštajući rodnu grudu i menjajući podneblje i uslove života, gubeći uz put mnoge društvene regule što se tiče napasanja stoke i drugih oblika proizvodnje, – ipak sačuvali izvesnu društvenu disciplinu, za to najviše zasluge ima zadruga. Blagodareći njoj, oni su, preko svih etapa svoga imitiranja, ostajali jedna organizovana zajednica, a nisu se razbili u haotičnu i atomsku masu ljudsku, kao što je bio slučaj sa preko-okeanskim iseljenicima.

Osim zadruga, ove ljude odlikuje jedno jako i za seljake neobično *nacionalno i istorijsko osećanje*. Ako među njima ima neke tradicije, to je uspomena na negdašnju slavu i veličinu, a još više, reklo bi se, na stare bitke i megdane. Njihova usmena epska poezija govori o velikašima, ali ona još više govori o ratnicima i hajducima, podrazumevajući pod hajducima ne samo odmetnike od turske vlasti, nego i odmetnike od svake vlasti. Oni se odlikuju jednom snažnom nacionalnom idejom, kakva se ne može naći, na tome stupnju društvene razvijenosti, ni kod kojih seljaka u Evropi. Oni nose u srcu kosovski mit: to je glavni motiv čitave narodne poezije i završna tačka svakog ličnog i kolektivnog stremljenja. Nacionalno osećanje jeste u isto vreme možda jedina stalna sadržina njihove duše. Na svima drugim poljima, nema ni iz daleka sličnog kontinuiteta ni u mislima ni u njihovom izvođenju.

Među Dinarcima najviše padaju u oči Ere, koji su poreklom iz Hercegovine i koji naseljavaju kraj južno od Užica. Ti ljudi, izolovani i upućeni sami na sebe, do

neverovatnih razmera su vešti i dovitljivi. Spora i otegnuta govora koji priliči stočarima, oni su neobično hitra duha. Prirodno bistri, oni pokazuju darove za razne oblike privrednog i duhovnog života. Što je čudnovatije, oni imaju smisla za dve vrste poslova koji se obično ne podudaraju. Dobri hajduci i junaci, oni uspeavaju da budu isto tako i dobri trgovci. Njihove osobine junaštva i mudrosti u sebi je do genialnih granica spajao knez Miloš. Taj čovek je bio podjednako obdaren i za rat i za politiku, što je vrlo redak slučaj. On je isto tako vešto umeo da rukuje mačem kao i kesom: na jednoj strani je sa svojim narodom tukao i jurio tursku vojsku, a na drugoj strani je podmićivao pašu u Beogradu, i velikog vezira pa čak i samog sultana u Carigradu.

Ljudi iz dinarskih krajeva jesu pre svega *vojnici* i *ratnici*, ali vojnici koji su najbolji u gerilskom ratu i u borbama gde se juriša. Ne vole odbranbene ratove i rovovski način borbe. Izdržljivi su, ali više fizički nego duševno. Neobično su dinamični, preduzimljivi, puni inicijative, i gotovi za najveće poduhvate, često i za avanture. Ako bi se pažljivo ispitalo koji su pukovi proveli preko Albanije najviše vojnika i stigli na Krf, nesumnjivo je da bi krajevi Zapadne Srbije pokazivali najveće brojeve. Ali oni nemaju smisla za kontinuitet, za stalan i istrajan rad, za otpor u odbrani i odstupanju. Ne vole sitne poslove, preziru zanat i trgovinu. Otuda su oni Srbiji davali ljude prožete nacionalnom idejom, bistre i preduzimljive, ofansivne i smele, koji imaju strast da se kreću, da ratuju i da stvaraju države. U borbama za oslobođenje, od kraja XVIII veka do danas, oni su dali najveći broj vojskovođa i manjih vojničkih šefova, onako isto kao što su njihovi pretci bili ratnici svijetu evropskih vojsaka u Novom veku.

Sasvim su drukčiji naseljenici dolazili sa *Juga*. To su pretežno ratari, *zemljoradnici*. Nastanjeni u velikim kotlinama i na jezerskim terasama, oni se bave već više stotina godina radom zemlje. Taj rad, – najteži od svih, koji zahteva neobično strpljenje, neprekidnu i istrajnu borbu sa prirodom, – čini ljude izdržljivim i pomalo fatalistički raspoloženim. Radovi u polju smenjuju se zajedno sa godišnjim vremenima, poslovi izviru jedan iz drugoga, i napor zove napor: nema velike nade da se nešto može promeniti u toku stvari. Stalno se radi, a sigurnost nikad nije potpuna. Već vrlo rano, krvne zajednice među njima raspadaju se, i mesto mnogoljudne zadruge koju nalazimo kod stočara, dolaze porodice svedene na najmanju meru. Otuda je društvo ovde više individualno nego kod stočara, i disciplina koju snose nije patriarhalna i porodična već ekonomska i poslovna. Boraveći u ravninama, blizu velikih gradova, na domaku kontrole i pritiska vlasti, oni su pod mnogo tećim agrarnim i političkim poretkom nego stočari iz zapadnih krajeva. Oni su raja, kakve na Zapadu nikad nije bilo, i kakva se u Srbiji nije stvorila.

Pored zemljoradničkog zanimanja, njih odlikuje *arhaičnost kulture*, koju su dobili od Vizantinaca i sačuvali od Turaka. Dok su stočari sa Zapada svet samonikao, bez tradicije i bez društvene discipline, – osim one u krilu zadruge, – dotle su ljudi sa Juga naslednici jedne stare gradske kulture, gde su koreni feudalizma ostali živi, i gde se lakše ustanovio i održao čifčijski sistem. Bliži moru, oni više osećaju uticaje sredozemne civilizacije, sa svima njenim pozitivnim i negativnim osobinama. Bliži Istoku, oni su pod uplivom orientalskih običaja i načina života. U svojoj nacionalnoj kulturi mnogo su manje originalni od ljudi sa Zapada, koji nisu pretreli skoro nikakav uticaj kulture: oni, rekli smo, nisu ni dolazili sa krajnjeg Zapada, sa obala Jadranskog Mora, već samo sa istočne strane Dinarskih Planina. Otuda će u Srbiji biti vrlo živ trag istočnjačke kulture, dok se neće naći ni trun zapadnjačkog i latinskog duha.

U njihovom duševnom životu, *rad* igra veću ulogu nego ideja. Oni su ljudi stvarnosti, ljudi od posla i „rabote“. Izdržljivi su više nego preduzimljivi. Njihova hrabrost je više odbranbena nego napadna; više pasivna nego aktivna. Oni su istrajniji u započetom poslu, nego što su smeli u novim poduhvatima. I ako im je bogat duševni život, oni se teško izražavaju: više su uvučeni u sebe. Odlikuju se neobičnom pribranošću u svima situacijama i velikim taktom u ophođenju sa ljudima. Naročito imaju razvijenu sposobnost prilagođavanja i usavršavanja. Zemljoradnja ih je odvela do zanata i do one discipline koju nameće sitan i pipav rad: u tome su oni veliki majstori. Njihov duševni život ne izražava se epskom poezijom koja opeva bitke i junake, već lirikom ljubavne i u opšte sentimentalne poezije, koja se odlikuje neobičnom čulnošću i osećanjima punim preлива. Kad ratuju, oni su bolji u odbrani nego u napadu, izdržljiviji u rovovima nego u jurišu. Pukovi koje su oni ispunjavali, uvek su se odlikovali kad je trebalo održati izvesne pozicije, povlačiti se stopu po stopu i braniti jedan teren „do poslednjeg čoveka“. Nisu davali velike i čuvane ratnike i vojskovođe, ali su zato dali nekoliko odličnih administratora i prvorazrednih političara. Bolji su, dakle, da sačuvaju i da upravljaju onim što je stečeno nego da osvajaju zemlje i da stvaraju državu.

U Istočnoj Srbiji živi još i danas veliki broj ljudi koji su poreklom *Vlasi* iz Rumunije, a svakako i iz Mačedonije. Oni ljubomorno čuvaju svoj maternji jezik i mnoge običaje iz stare postojbine. Među njima takođe jasno razlikujemo stočare i zemljoradnike, sa svima osobinama koje prate ova dva tipa ljudi. Vlasi zemljoradnici imaju više smisla za kulturu i jedan od njih, Stevan Stojanović, iz Mokranja, sela kod Negotina, dao je najbolju lirsku muziku koja se može naći u Srbiji. Vlasi stočari nemaju skoro nikakve kulture, i njihova nošnja, kao i običaji, sasvim jasno se odlikuju jednostavnošću i oskudnošću koje se nalaze kod stočarskoga elementa. I jedni i drugi, i ako govore rumunski, znaju srpski jezik i osećaju se potpuno Srbima.

Najzad, u Srbiji se nalazi nekoliko oaza *starog stanovništva*, koje verovatno nije doseljeno, ili je doseljeno odavno, te je dobilo karakter autohtonog i tradicionalnog življa. To su ljudi koji žive oko Pirota, u Nišavskoj dolini, a delimično su takvi i oni koji stanuju oko Niša i između Prokuplja i Leskovca. Njihova statičnost još je veća nego kod zemljoradnika doseljenih sa Juga. Oni su najpotpuniji kontrast dinamičnim stočarima sa Zapada, čiji se najbolji predstavnici nalaze, izgleda, u Dragčevu.

U Šumadiji a naročito u Moravskoj dolini, ova dva elementa, – stočarski sa Zapada i zemljoradnički sa Juga, – neprestano se *mešaju već sto godina*. Istovetnost vere omogućila je vrlo rano bračne veze i krvno mešanje među njima, tako da se neobično brzo stvorio jedan nov etnički tip, sa svima niansama gore pobrojanih osobina. Česta i dugotrajna ratovanja i stvaranje nacionalne, vlastite države, koja je skoro sve svoje osoblje tražila među stanovnicima iz jedne i druge geografske oblasti, učinili su da je mešanje bilo vrlo jako. Tako se stvorio tip poznat na Balkanu pod imenom *Srbijanca*, koji se po nekad zove Šumadincem u širem smislu. U stvari, za dobrog poznavaoaca, razlike su još uvek vidljive. I ništa možda nije zanimljivije nego pažljivo posmatrati sve prelive u navikama, duhovnom i duševnom životu, koji idu od skoro apsolutne statike Nišavaca do apsolutne dinamike ljudi iz Moravice, Studenice i Dragčeva. Pre rata, ove razlike su se još više opažale, jer su Srbijanci bili sami u svojoj državi, i jer proces izjednačavanja nije bio ubrzan događajima Svetskog rata: zajedničko ratovanje, bežanija, logori, ropstvo, izgnanstvo... U Jugoslaviji, Srbijanci, upoređeni sa ljudima iz drugih pokrajina, pojavljuju se kao nešto osobito, svi, bez razlike na podele koje smo mi gore

istakli. Oni čine jednu „snažnu etničku kombinaciju“, kako je rekao Cvijić. U onima koji su direktno plod krvne mešavine obadva tipa, obično se primećuje živa kontradikcija dva bića koja se nalaze u njima. Uzdržljivi, ali uvek sposobni za eksploziju; sa osećanjem mere, ali i sa neobično snažnim reakcijama; hajdučki nastrojeni, ali i praktični; sposobni za oduševljenje od zanosa, ali gotovi i na humor i ironiju. Glavna njihova odlika jeste *druževnost*, što ne znači ni društvenost ni podložnost društvenoj disciplini. Srbijanci su društveni ljudi, društveni toliko da u tome pogledu deluju zarazno na okolinu u koju dođu. Nacionalna ideja koju su doneli stočari sa Zapada prenela se i u duše ljudi sa Istoka. Od fanatizma, za veru i za posao, koji odlikuje ovo poslednje, prešlo je nešto i u duše onih prvih. Ali, u nacionalizmu Srbijanaca nalazi se mnogo realizma i praktičnog duha. Njihov patriotizam ima sasvim određene i precizne ciljeve. U Srbiji nema velikih zanešenjaka i zaslepljenih fanatika. Njihovo oduševljenje je pod kontrolom razuma, i njihov fanatizam u velikoj meri je ublažen prostom trezvenošću.

U društvenom životu Srbije kao celine pretežnu ulogu su do sada igrali *ljudi sa Zapada*, energični i pokretni, gotovi na sve, i sposobni za sve. To su potomci onih emigranata, često buntovnika i ubojica, vojnih begunaca, avanturista i hajduka, koji se bolje osećaju u šumi nego na drumu, i u planini dišu slobodnije nego u ravnici i u gradu. Oni su zato tako teško primili disciplinu države. Bio je to, kaže G. Slobodan Jovanović, „narod težak za upravljanje“; bio je to „narod sirov i neukroćen“. Otuda njegova sposobnost da se digne na Turke i da ratuje skoro bez prekida više od deset godina. Ali zato su se u njegovoj sredini mogle dizati i tolike bune, na najmanji znak koga uglednog čoveka ili narodnog poglavice. Zato je, najzad, hajdučija tako dugo plamtela u Zapadnoj Srbiji, hajdučija na nacionalnoj i ekonomskoj, docnije i na političkoj podlozi.

Stanovništvo sa Juga bilo je pretežno zemljoradničko. Njegovo kretanje nije bilo stočarsko, profesionalno, reklo bi se prirodno i nužno, po ritmu kretanja samih stada za bogatijom pašom i za prisojnijim krajevima. Njegovo kretanje imalo je više planski karakter. Ono se vršilo iz ekonomskih i političkih razloga: zbog oskudice u zaradi išlo se u pečalbu; ispred nasilja turskog bežalo se u zaklonjenu Srbiju; posle kakvog zločina ili avanture prelazilo se u zemlju slobode. Ne, dakle, stočari, ratnici i kiridžije, već zemljoradnici gladni zemlje, pečalbari tražeći zaradu, zanatlije i trgovci idući za poslom. U Srbiji, taj zemljoradnički, vredni i štedljiv svet, miran i pokoran, pao je na jednu plodnu, nedavno iskrčenu zemlju, pogodnu za oranice i vinograde, i ubrzo je od Srednje Srbije, naročito od Jasenice, Podunavlja i Posavine, od Mlave i Stiga, kao i od čitave Moravske doline, načinio najskladniju njivu, baštu, voćnjak i vinograd.

Doseljenici sa jedne i druge strane uticali su jedni na druge i tako su postali *Srbijanci*, sa odlikama koje se nalaze retko gde, možda nigde u Evropi. Uopšte uzev, to je *elemenat neobično ujednačen*: jedna vera, jedna nacionalna tradicija, jedan način života. Jedino što je ostalo kao vidljiv trag njihovog dvojnog postanka, jeste način govora sa različitim načinom naglašavanja. Kod ljudi sa Zapada akcenat skoro redovno dolazi na prvi slog, dok ljudi sa Juga i sa Istoka udaraju češće na drugi slog. To se očigledno vidi u samom kragujevačkom okrugu, gde se jasno razlikuju ljudi iz Gruže (stočari sa Zapada) od ljudi iz Lepenice i Jasenice, a naročito iz kragujevačkog sreza, gde preovlađuje akcenat na drugom slogu. – Druga osobina svih Srbijanaca jeste njihova *strahovita asimilaciona snaga*. Nema toga stranog elementa koji oni nisu u stanju za najkraće vreme da progutaju i svare. U vene Srbijanaca ušlo je mnogo cincarske, vlaške pa i ciganske krvi, usled istovetnosti religije. I sami Jevreji, – i ako se skoro nikad ne mešaju krvno sa

Srbima, niti menjaju veru, – toliko su se srodili sa njima, da su nacionalno neobično jako obeleženi. Ova asimilaciona sposobnost, koja ne iznenađuje kad je nađemo kod starih Grka ili kod modernih Francuza, sasvim je neobična pojava u jednom seljačkom narodu, bez tradicije, bez velike materialne i duhovne kulture.

Stvaranje srbijanskog mentaliteta, koji predstavlja više nego zbir različitih sastavnih delova, došlo je kao posledica sredine u kojoj se on razvijao i osobina onih ljudi koji su za kratko vreme naselili Srbiju. Ti ljudi, rekli smo, sačinjavaju njeno glavno bogatstvo i njenu glavnu snagu.

III.

Na takvoj zemlji i od takvih ljudi izgradilo se jedno novo društvo i jedna nova država. To društvo moralo je biti nešto naročito i različito od evropskih društava, jer nije imalo ni velikih gradova, ni plemstva, ni feudalizma, ni velikog poseda, ni drugih vera i narodnosti. Država koja se stvorila u toku XIX veka bila je nacionalna, sa narodnom vojskom i sa činovništvom koje se sve više rekrutovalo iz samog naroda. Seljački narod na seljačkoj zemlji stvorio je seljačku državu.

Već po samom načinu kako su se nameštali, Srbijanci su morali stvoriti jedan nov tiš naselja i izgraditi jedan nov tip društva. Naročito u zapadnom delu Srbije, *naseljavanje* je bilo na vrhovima planina i na proplancima, a odatle se pojedine zadruge spuštale polako u pitomije padine i lugove. Odvojeni jedan od drugih, po zadružnim i porodičnim grupama, oni su se širili oko jedne kuće kao oko osovine, i tako su postajali najpre zaseoci a zatim sela. Skoro sva sela nose imena, upravo prezimena jednog domaćina, verovatno prvoga koji se tu sa svojim naselio. Roćevići, Glušci, Drakčići, Divci, Milićevići, i t. d., – takva su obična imena sela u Zapadnoj Srbiji. Kao mali kneževi, sa imanjem i svom stokom oko kuće, sa šljivacima koji dodiruju potkućnicu, sa livadama koje su odmah ispod šljivaka, sa njivama koje su tu blizu, i sa vinogradima koji se javljaju sve više gde god ima uslova za to, srbijanski seljaci imaju osećanje da su stalno „svoji na svom“. Otuda duh nezavisnosti, samostalnosti i često samovolje kod ovih seljaka, duh kakav se ne sreće, možda, nigde u svetu kod ljudi koji više nisu samo gorštaci i samo stočari.

Sela njihova često su ogromna kao kakav veliki grad, ali samo po obimu, razume se. To je ono što se zove *razbijen tip sela*. Ima ih kroz koje idete po dva i tri sata. To upravo i nisu organizovana naselja, već po jedna ili dve kuće sa zgradama na svakom vrhu ili proplanku. Jedno od najvećih sela je Trnava kod Natalinaca. A kad iz Sandžaka preko Kokina Broda na Uvcu pređete Srbiju, pre nego što počnu ogranci zlatiborske visoravni, prolazite kroz selo Draglicu, čije vam ime pominju duž čitava tri sata hoda. Ovakav način naseljavanja učinio je da su seljaci u Srbiji održali svoj zadružni život, da su bili u isto vreme izolovani od drugog sveta i upućeni na porodičnu i zadružnu zajednicu, što je delovalo da se kod njih razvije onaj „porodični partikularizam“ o kome smo govorili. Ali takav tip naselja onemogućio je skoro svaki društveni i kulturni život u širem smislu, i u velikoj meri doprineo da se u Srbiji vrlo dugo održala hajdučija, da su se bune i ustanci lako mogli dizati, da se državna organizacija teško sprovela i da se skoro nikakva disciplina, čak ni verska, nije mogla ustanoviti.

Doseljenici su mogli *slobodno zahvatati zemljište*: što bi ko zauzeo ili iskrčio, pripadalo mu je bez ikakvih formalnosti. I tako je trajalo sve do 1848. g. Moglo bi se

verovati da će slobodno zahvatanje omogućiti da se stvori veliki posed. Do toga nije došlo iz ovih razloga: terenske prilike onemogućavale su stvaranje velikih gazdinstava; doseljenici su najčešće bili stočari, bez drugoga inventara osim stoke; najzad, svaka zadruga zahvatala je samo onoliko zemljišta, šume ili pašnjaka, koliko je mogla sa svojim članovima obraditi i odbraniti. Kažemo i odbraniti, jer nije bio redak slučaj da se zahvaćeno zemljište moralo sa puškom i sa nožem u ruci oivičiti pred novim naseljenicima koji su pristizali. Posle 1848, propisano je da svakom novom doseljeniku opštinska vlast određuje gde će se nastaniti i koliko će zemlje zahvatiti.

Naseljavanje se vršilo *daleko od gradova*, što u prvom redu znači daleko od Turaka i od svih vlasti. U ono malo gradova koji su postojali, stanovali su u glavnom Turci, nešto starosedelačkog stanovništva, poreklom najčešće sa Istoka. Seljaci su živeli u prirodnoj privredi – svaka zadruga je proizvodila skoro sve što joj je bilo potrebno i na taj način bila dovoljno sama sebi –, i u grad su odlazili samo da kupe nešto soli i gvožđa, malo kukuruza ili pšenice. Pa i za te potrebe nisu morali odlaziti u veće gradove, kao što su bili Beograd, Smederevo, Šabac ili Užice, već su se snabdevali na raskrscima puteva, na stočnim i žitnim pijacama, od kojih su docnije postali srbijanski gradovi: Mladenovac i Lazarevac, Palanka i Svilajnac, Čačak i Kraljevo. Ceo društveni život obavljao se na samom selu, u krilu zadruga, oko opštine, crkve i škole. Jedini školovani ljudi jesu sveštenici, ma da i njihovo obrazovanje nije takvo da bi ih mnogo odvajalo od seljaka: najčešće su i sami radili zemlju, nosili oružje i vojevali. Docnije su se javili učitelji, ali skoro redovno iz seljačkih redova. Tako su društveni život i kultura Srbije dobili bitno seljački karakter. Gradovi koji su postali ili se razvili u toku XIX veka, sastavljeni su najvećim delom od stanovnika došlih sa sela.

Društvo koje se tako obrazovalo jeste *jednostavno*. Nema velikog poseda, pa nema ni velikoposednika. Nema plemstva, pa ni povlašćenih redova. Nema čitluka, pa ni čifčija i podložnih seljaka. Turska gospoda u stvari su bili samo činovnici raznih garnizona, kadije i carinski službenici, koji služe za platu i pokretni su. Hrišćanskog plemstva već nekoliko stotina godina nije bilo, i ono se ni posle nacionalnog oslobođenja nije stvorilo. Knez Miloš se jako obogatio, koristeći se „novčanom zabunom turskih vlasti“, kako kaže G. Slobodan Jovanović. On je bio neobično vešt i bezobziran u prisvajanju raznih izvora prihoda, koje su dotle haotično pribrali potkupljivi i nesposobni turski činovnici. On je postao najbogatijim čovekom u zemlji i tako faktički zagospodario Srbijom. Ali, pored sebe, drugoga spahije nije trpeo. U tome se rukovodio strahom za svoju ličnu nadmoćnost, ali isto tako i željom da posle turskih gospodara srpski seljački narod ne padne u ruke nacionalnim velikašima, dojučerašnjim hajducima i vojskovođama, koji su pokazivali težnju da zamene turske spahije. Zahvaljujući Milošu, u Srbiji se nije desilo ono što vidimo u Rumuniji, da posle nacionalnog oslobođenja nastupi socialna porobljenost seljaka.

To društvo je jednostavno i zbog toga što je sastavljeno *skoro isključivo od seljaka*, stočara i zemljoradnika, sa neobično malim brojem zanatlija i trgovaca po gradovima, i sa nešto činovnika, sve seljačkih sinova. Jedina vlast koja se utvrdila, takođe je imala narodni, to znači seljački karakter. Sve starešine su izborne i menjaju se prilično brzo, bilo da je reč o knezu ili o vojnim starešinama. Posle zadruga, zaseoka i sela, jedina organizacija do koje seljak neposredno dolazi jeste opština. Međutim, u opštini seljaci skoro nikad nisu bili sputavani: uvek su uživali stvarnu, veću ili manju, samoupravu. Srez je postao docnije, i to kao veštačka tvorevina, na koju su se seljaci malo pomalo

navikavali. Narod u Srbiji oduvek je voleo da se „zdogovara“, i to ne samo u užem krugu seoskog ili opštinskog atara, nego i na velikim opšte-narodnim skupovima. Čim su se oslobodili, posle ustanka od 1804, prva im je briga bila da sazovu Narodnu skupštinu.

Srbija je, prema tome, jedna seljačka zemlja, ali neobična seljačka zemlja. Ti seljaci imaju vanredno veliku *snagu ekspansije*. Ta snaga im dolazi s jedne strane otuda što su doseljenici, emigranti, dakle ljudi sa velikom životnom potencijom i dinamikom. S druge strane, to su stočari, naročito oni iz Zapadne Srbije, koji su već po svom poslu pokretni, to znači ekspanzivni i dinamični. Zatim, oskudica u pitomoj zemlji i u njivama žitorodnim naterala je ove stočare da putuju po hranu i druge potrebe, što je izazvalo razvijen kirijadžiluk. Najzad, ovi doseljenici morali su biti stalno na oprezi, kako od vlasti tako od novih doseljenika koji bi ih ometali u posedu, te su održali i razvili svoj ratnički i hajdučki duh. Nije manje velika njihova snaga povlačenja u sebe, naročito u teškim i kritičnim momentima. U tome su još bolji seljaci iz Istočne Srbije, koji su sačuvali tu bitno seljačku osobinu, da se pri svakoj spoljnoj opasnosti kao puž ili kornjača uvuku u svoju školjku. Ukoliko su se više bavili zemljoradnjom, seljaci Zapadne Srbije su takođe sticali defansivnu sposobnost *uvlačenja u sebe*. Otuda kod Srbijanaca, pored velike ekspanzivne moći koja ih čini neobično preduzimljivim i ofansivnim, i velika moć trpljenja u danima krize i katastrofe. O tome najbolje svedoče dva datuma, koji označavaju dva njihova velika poraza: godina 1813, kada je Kara-Đorđe izgubio sve oslobođene zemlje, i godina 1915, kada je vojska morala napustiti celu teritoriju Srbije.

Ovi su seljaci neobični još i zbog toga što ili nikada nisu bili kmetovi i čifčije, jer su dolazili iz planina, ili su to vrlo rano prestali da budu. Čak i oni koji bi kao kmetovi došli iz Bosne ili kao čifčije iz južnih krajeva, brzo su u ovoj slobodnoj i neorganizovanoj sredini sticali navike *nezavisnosti*. Naročito je njihov slobodarski duh snažan u dobrim godinama i u vremenu povoljnog ekonomskog stanja, u jesen, kad je žetva svršena, te su ambari i podrumi puni, kad su svadbe i slave: tada se seljak nikoga ne boji. Nešto je pokorniji, uplašeniji i skromniji svet koji stanuje u Istočnoj i Jugoistočnoj Srbiji, što se može objasniti zemljoradničkim karakterom njihove proizvodnje, drukčijim tipom njihovih naselja, koja su gušća, zbijenija i pristupačnija, dužom i tešnjom vladavinom Turaka. Ti ljudi su došli već kao slobodni zemljoradnici ili čifčije, i njihova naselja su i u staroj postojbini bila gusta. Velikih gradova u Južnoj Srbiji bilo je više, i otuda je nadzor turskih vlasti nad seljacima mogao biti strožiji, a pribiranje desetka i drugih prihoda pravilnije. Usled mešanja sa ljudima iz Zapadne Srbije, naročito u zajedničkom ratovanju i usled bračnih veza, i ovi seljaci dobili su nešto od stočarske, hajdučke i vojničke dinamike pravih Šumadinaca. Tako, u celini, Srbijanci, – upoređeni sa drugim seljacima južnoslovenskih pokrajina, – predstavljaju jedan osoben tip, slobodniji, pokretniji i nasrtljiviji.

Sve je to još manje čudnovato kada se zna da su ovi seljaci *stvarali istoriju* i vrlo živo učestvovali u najvažnijim događajima, kako vojničkim tako političkim. Malo je primera u Evropi, osim, možda, u Švajcarskoj, da su seljaci tako neposredno bili umešani u ratove i bune, tako tesno vezani za vojskovođe i političare, tako prisno upoznati sa ljudima i događajima koji su odlučivali o stvaranju, uređivanju i odbrani države. Srbijanska sela nemaju svoje vlastite tradicije, svoje istorije, ali zato se za svaki vrh ili za svaku reku vezuje po kakva istorijska, to znači ratna uspomena. Skoro svaka porodica beleži po jednoga pretka, i to ne vrlo dalekog, koji je učestvovao u kakvoj borbi, pobeđi ili pogibiji, i koji je došao u dodir sa kakvim važnim čovekom. Navikli da stvaraju

istoriju, srbijanski seljaci se osećaju nelagodno kad se nešto u državi radi bez njih, baš kao da je reč o poslovima njihove zadruge ili opštine.

Seljaci, nastanjeni na seljačkoj zemlji, morali su da stvore *seljačku državu*. I po svojim stočarskim i emigrantskim navikama, i po načinu na koji su se nastanili, oni su teško mogli da se priviknu na disciplinu državnih potreba i ustanova. I Karađorđe i Miloš, kao i njihovi pomagači u pojedinim nahijama, lakše su kretali ovaj svet na ustanak, nego što su ga mogli organizovati i potčiniti jednoj centralnoj vlasti. Miloša su sa velikom mukom podnosili, i to samo oni koji su pamtili turski zulum i bojali se da se on ne povрати ako bi Miloša nestalo. Čim je uspomena na turska nedela izbledela, javio se pokret da se Miloš obuzda ili, ako to neće, otera iz zemlje. Ustavobraniteljski pokret bio je vođen od Miloševih suparnika, – velikaša kojima on nije dao da postanu spahijama, – ali je nesumnjivo on našao podrške i kod samih seljaka. Njihov režim trajao je 20 godina, ali kad su se oni hteli da osile, kad su uniformisali činovnike i hteli od njih da načine poseban društveni red, povlašćen i odvojen od naroda, seljačka Narodna skupština opet je dovela starog Miloša. Bilo je posle toga nekoliko pokušaja da se država organizuje, i da se uvede disciplina. Najveći je pokušaj kneza Mihaila: on je hteo da poveća moć vladarevu, koja je bila oslabila, da stvori vojsku i da vodi ofansivnu spoljnu politiku. Školovani ljudi koji su došli iz Evrope sa slobodoumnijim idejama, našli su oslonca kod seljaka i onemogućili Mihaila i njegovu vladavinu. Najviše je u zauzdavanju i opterećivanju seljaka urađeno pod knezom i docnije kraljem Milanom: stvorena je stajaća vojska, uveden organizovan poreski sistem, obavezna nastava, sagrađene prve železnice, zaključeni veliki zajmovi u inostranstvu, udaren temelj našem mladom varoškom kapitalizmu. Ali, u to isto vreme stvorila se u narodnu jedna velika seljačka stranka, radikali, koja je režim Obrenovića učinila nepopularnim. Opet se ponovio isti proces: pripitomljavanje, stezanje i opterećivanje seljaka zaustavljeno je ili usporeno jednim pokretom odozdo, kome su glavnu snagu dali sami seljaci.

Kako se može objasniti da je u Srbiji država tako dugo sačuvala seljački karakter? Poznavaoi naše političke istorije to objašnjavaju ovim trima činjenicama: prvo, seljak je uvek bio *naoružan*; drugo, seljak je *imao zemlju*; treće, seljak je uvek bio *pitan i rešavao*. Odista, Miloš nije razoružao seljake, nešto zbog Turaka, koji su još uvek bili u zemlji, nešto iz straha da ne podigne narod protivu sebe. To nisu učinili ni Ustavobranitelji ni Mihailo. To je učinio tek Milan Obrenović, 1883: kao odgovor na to buknila je Timočka buna. – Mali posed, stvoren slobodnim zahvatanjem, održao se i onda kad je mesto naturalne počela da se javlja i razvija i novčana privreda, verovatno zahvaljujući dobrim delom jednoj ustanovi koja je opet originalno srpska. To je ustanova t. zv. „okućja“, ili zabrana da se seljaku za dug proda izvestan minimum zemlje i stoke i kuća. Nezavisan u selu i u opštini, gde se sve rešava na narodnim skupovima, „kako kažu ljudi“, seljak je naučio da kroz ceo XIX vek bira skupštine i da u tim skupštinama vidi veliku većinu seljaka u gunjevima i opancima. Razumljivo je što su, – naoružani, sopstvenici zemlje i glasači kojima se u važnim trenucima obraćaju svi odlučujući činoci, – navikli da državu gledaju kao svoju stvar.

U Srbiji, seljaci su zbog ovih razloga, – kao nigde u svetu –, *osnov parlamentarizma i demokratije*. Oni ovde igraju onu ulogu koju su u drugim zemljama imali buržoazija i varoško radništvo. Kad se razvilo brojnije gradsko stanovništvo sa činovnicima, trgovcima i zanatlijama, seljaci su počeli gubiti svoj predominantni položaj u državi. U Skupštini su se sve više javljali ljudi u kaputu. Zakonima o seoskim dućanima

(1870 i 1891) onemogućeno je da se stvori na selu neseljačka buržoazija, a gradovi su se razvijali na račun sela. Ali zato se u isto vreme javila radikalna stranka, koja je uzela propovedati da je seljački narod „izvor i utoka vlasti“, da su seljaci zaseban red, zasebna klasa, kojoj pripada prvenstvo u državi. Podignute su železnice, razvijena šumarska, carinska i granična služba, kancelarije su bivale sve mnogobrojnije, kao i činovništvo više i niže. Seljaci zauzimaju veliki broj svih ovih mesta i tako se na neki način vezuju za budžet. Novac koji daju u obliku poreza, vraća im se, – ako ne potpuno, ono dobrim delom, – u obliku plata i nadnica, ili bar ide njihovoj braći i sinovima koji su završili škole. Tako seljaci osećaju državu kao svoju. Oni su je stvarali; oni je izdržavaju; vide kako ona funkcioniše i kuda idu novci koje daju: – nikakvo čudo da se oni mire sa državom, kao sa nečim što teži, što košta, ali i što koristi. To osećanje, razume se, neće trajati večito. Ono će, ukoliko se država organizuje i ukoliko njene funkcije postaju složenije, sve više slabiti. Seljačka po svome postanku i po svojoj društvenoj sadržini, Srbija će bivati sve manja seljačka po uticajima koji rukovode njenu politiku.

Seljaci *gube dizgine iz ruku* poglavito iz ovih razloga: Pre svega, stvara se malo po malo jedna mnogoljudna i organizovana vojska, uniformisana i stručno komandovana, u kojoj su seljaci samo obični redovi. Do nešto većeg uticaja dolaze oni samo za vreme rata, kada lična hrabrost i umešnost često izbacuju u prve redove rezerviste i ljude iz naroda. Stvara se, zatim, država, sa svima organima, zakonima, propisima, jednom reči sa celim aparatom u kome seljaci samo poreski platci i podanici pozvani na poslušnost. Stvaraju se gradovi, sa uređenim ulicama i velikim zgradama, sa radnjama i nadležstvima, gde je seljacima pristup sve teži, gde su oni kao stranci, ponizni i uplašeni. Razbija se porodična zajednica i solidarnost, ne samo u okviru velikih zadruga, već i u manjim skoro inokosnim porodicama: svaki je upućen da se brine o sebi. Školuju se braća i sinovi, odlaze u grad i na stranu, pretvaraju se u činovnike i gospodu: odviše se odmiču od sela iz koga su potekli, od seljaka sa kojima ih veže samo srodnost po krvi.

Već pre rata, Srbija se socialno i ekonomski bila toliko diferencirala, da su seljaci osetili potrebu da se brane od formalne i stvarne prevlasti „kaputaša“. Otuda već 1905 i 1906 godine prolazi kao kakva plamena struja kroz Srbiju ideja o jednoj novoj, seljačkoj, ali čisto seljačkoj stranci, koja bi se zvala „Seljačka sloga“. Pokret je projurio munjevitom brzinom i ostavio je dubok i trajan utisak: njegov trag se može naći još i danas po srbijanskim selima. Do konkretnog političkog izražaja on međutim nije došao. Tome su u velikoj meri uzrok balkanski ratovi, koji su nacionalni problem stavili ispred socialnog i ekonomskog: tako je prekinut jedan normalan razvoj.

U novoj velikoj državi, srbijanska seljačka masa se još teže snalazi. Pojedinci, svi iz varoških i gospodskih redova, izbijaju na površinu, shvatajući Jugoslaviju kao svoju državu. Seljačka masa ostaje zbunjena. Naročito se Beograd mnogo razvio, izdigao i naselio ljudima izvan Srbije. To više nije jedna srbijanska varoš sa turskom kaldrmom i orientalskim radnjama, sa „našim ljudima“ po svima ministarstvima i nadležstvima. To je sada jedan veliki evropski, možda i američki grad, sa drvenom kaldrmom i glatkim asfaltom, sa mnogo stranaca i sa ustanovama koje imaju malo zajedničkog sa životom srbijanskog seljačkog sveta...
